

Агроекологія, радіологія, меліорація

УДК 631.62.147:631.582

© 2024

РОДЮЧІСТЬ ОСУШУВАНОВОГО ДЕРНОВО-ПІДЗОЛИСТОГО ҐРУНТУ В ОРГАНІЧНІЙ СІВОЗМІНІ

О.І. Савчук¹, Т.Ю. Приймачук², Н.А. Кошицька³,
Т.А. Штанько⁴, К.В. Меша⁵

^{1,3}кандидати сільськогосподарських наук, ²кандидат економічних наук
Інститут сільського господарства Полісся НААН
Київське шосе, 131, м. Житомир, 10007, Україна
e-mail: ¹grunt17isgp@gmail.com; ²isgp.ek@gmail.com,
³ninakoshitska@gmail.com, ⁴shtanko_t@meta.ua
ORCID: ¹0000-0002-6702-239X; ²0000-0002-6088-1730;
³0000-0002-5432-1630; ⁴0000-0002-7934-7124; ⁵0009-0009-8031-8126

Надійшла 10.01.2024

Мета. Дослідити вплив біологічної системи удобрення на продуктивність культур у сівозміні та баланс гумусу й поживних речовин у ґрунті. **Методи.** Польовий – стаціонарний дослід, лабораторний – визначення вологості зерна та якісних показників ґрунту за загальноприйнятими методиками, аналітичний, теоретичного узагальнення. **Результати.** Дослідження проводили впродовж 2021 – 2023 рр. на осушуваному дерново-підзолистому супіщаному ґрунті з низьким рівнем родючості в короткоротаційній зерновій сівозміні: пелюшко-овес – овес – вико-овес – ячмінь. Установлено, що максимальні показники врожайності зерна пелюшко-вівса – 2,25 т/га, вівса – 1,88, вико-вівса – 1,68, ячменю – 1,61 т/га отримано за позакореневого підживлення посівів біопрепаратом Біокомплекс-БТУ і рідким біодобривом Волинські гумати на фоні внесення природних мінеральних добрив ($P_{40}K_{60}$ – фосфоритного борошна і сульфату калію), соломи і сидерата, що становить 25,8 – 43,5% порівняно з контрольним варіантом (солома + сидерат). Визначено, що синтез гумусу відбувається переважно за рахунок побічної продукції зернових і зернобобових культур та корневих і післяживних решток. У результаті в ґрунті щороку накопичується 175–350 кг гумусу, що забезпечує просте й розширене відтворення його родючості. Азот як найбільш лімітувальний елемент у зоні Полісся надходить із сидератом редьки олійної, побічною продукцією зернобобових культур та біологічно фіксованим азотом з атмосфери. Завдяки біологічним чинникам інтенсивність балансу азоту становить 101 – 120%. Винос фосфору і калію врожайами культур компенсується надходженням цих елементів із соломою і сидератом. **Висновки.** В органічній сівозміні за 50% насичення зернобобовими культурами (пелюшка і вика) на фоні побічної продукції і сидерата та

застосування позакореневого підживлення посівів препаратами біологічного походження досягається бездефіцитний баланс гумусу та поживних речовин у дерново-підзолистому ґрунті.

Ключові слова: меліоровані землі, біологізована сівозміна, зернобобові культури, система удобрення, продуктивність, баланс гумусу і поживних речовин.

DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk202403-10>

Успішність ведення органічного землеробства забезпечується за рахунок сівозмінного чинника [1, 2]. Лише в сівозміні правильним підбором культур можна зберегти і підвищити родючість ґрунту, ефективність використання вологи і поживних елементів, стабілізувати процеси гуміфікації і мінералізації органічної речовини ґрунту [3, 4]. Відтворення родючості ґрунтів і врівноважений баланс елементів живлення в ньому є основою процесів ґрунтотворення та забезпечення сталих засад вирощування сільськогосподарських культур [5, 6].

При створенні екологічно збалансованих сівозмін з оптимальним насиченням, співвідношенням і розміщенням культур мають поєднуватися всі біологічні чинники землеробства [7]. У зв'язку з цим особливу увагу слід приділяти введенню до біологізованих сівозмін проміжних і післяживних посівів, які поліпшують азотний режим та фітосанітарний стан ґрунту, використовувати як органіку побічну продукцію культур, що підвищує родючість ґрунту й надійно захищає його від ерозії. В умовах дефіциту гною застосування альтернативних систем удобрення з використанням побічної продукції та сидератів сприяє стабільності балансу органічної речовини та елементів живлення в ґрунті [8, 9]. У будь-якій сівозміні обов'язково мають бути бобові культури, які в симбіозі з бульбочковими бактеріями накопичують азот у ґрунті, що сприяє врожайності наступних культур. Крім того, для виробництва екологічно чистої та якісної продукції велике значення мають біологічні і мікробіологічні препарати та добрива нового покоління [10, 11].

Науковцями Інституту сільського господарства Полісся НААН свого часу було розроблено систему землеробства «Древлянська». Вона передбачає впровадження

сівозмін із короткими ротаціями (2–4-пільні) та їх насичення (до 50%) однорічними бобовими культурами, що сприяє відновленню родючості ґрунтів. Такі скорочені біологізовані сівозміни є динамічними і високоекологічними [12]. Як зернобобові на Поліссі можуть бути пелюшка, люпин, вика, горох, у південних регіонах — соя, боби, нут тощо. Насичення сівозмін зернобобовими культурами дає можливість постачати азот як найбільш дефіцитний елемент у дерново-підзолистих ґрунтах, усувати загрозу ґрунтовотми, підвищувати мікробіологічну активність ґрунту.

Мета досліджень — вивчити особливості формування продуктивності культур в органічній сівозміні та балансу гумусу і поживних речовин у дерново-підзолистому ґрунті за використання соломи, сидерата та препаратів і мінеральних добрив біологічного походження.

Методика досліджень. Дослідження проводили на дослідному полі Інституту сільськогосподарства Полісся НААН у с. Грози-не Коростенського р-ну Житомирської обл. (50,95° пн.ш. і 28,76° сх.д.) упродовж 2021–2023 рр. у біологізованій короткоротаційній зерновій сівозміні: пелюшка — овес — вика — ячмінь. Пелюшку і вику висівали в сумішці з підтримувальною культурою (вівсом) у співвідношенні 1:0,2. Ґрунт осушений, дерново-підзолистий глеюватий супіщаний, має низьку забезпеченість рухомими формами фосфору і калію (96 і 84 мг/кг ґрунту відповідно), кислу реакцію ґрунтового розчину ($\text{pH}_{\text{сон}}$ — 5,2) та низький уміст гумусу — 1,03%. Схема досліду включала застосування препаратів і мінеральних добрив, дозволених органічним виробництвом: 1. Солома + сидерат (контроль) — фон, 2. Фон + Аватар, 3. Фон + Аватар + $\text{P}_{40}\text{K}_{60}$, 4. Фон + Біокомплекс-БТУ, 5. Фон + Біокомплекс-БТУ + $\text{P}_{40}\text{K}_{60}$, 6. Фон + біодобриво Волинські гумати, 7. Фон + біо-

добриво Волинські гумати + $P_{40}K_{60}$. На фоні побічної продукції і сидерата проводили 2-разову позакореневу обробку посівів мікродобривом Аватар, біопрепаратом Біокомплекс-БТУ і рідким біодобривом Волинські гумати. Додатково введено варіанти і поєднаним застосуванням природних мінеральних добрив ($P_{40}K_{60}$ — фосфоритного борошна і сульфату калію), які вносили під осінню оранку. Після збирання кожної культури побічна продукція залишалася на полі з наступним придискуванням і сівбою редьки олійної на сидерат. Площа загальної ділянки — 16 м², облікової — 9 м², повторність — 4-разова.

У ґрунтових зразках визначали гумус — за Тюрнім (ДСТУ 4289:2004), рН ґрунту — потенціометричним методом згідно із ДСТУ ISO 10390 — 2001, фосфор і калій — за Кірсановим (ДСТУ 4405—2005), гідролітичну кислотність — за ДСТУ 7537:2014, облік урожаю основної та побічної продукції — методом зважування, сухої речовини в основній та побічній продукції — висушуванням у сушильній шафі до постійної маси, узагальнення матеріалів та аналіз результатів досліджень проводили за програмою «STATISTICA» (2010 р.).

Результати досліджень. Погодні умови впродовж 3-х років досліджень були нестійкими за кількістю опадів і температурним режимом, що впливало на строки

сівби та формування врожайності культур. Спостерігалися різкі перепади нічних і денних температур, періодичні посухи, весняне підтоплення, що загалом є характерним для зони Полісся.

У середньому за 3 роки досліджень установлено, що за позакореневої обробки посівів препаратами біологічного походження (мікродобривом Аватар, біопрепаратом Біокомплекс-БТУ і рідким біодобривом Волинські гумати) урожайність зерна пелюшко-вівса була на рівні 1,87–2,07 т/га, вівса — 1,48–1,66, вико-вівса — 1,48–1,53, ячменю — 1,32–1,38 т/га, що становило 6,8–26,7% приросту порівняно з контролем (солома + сидерат). Поєднане застосування природних мінеральних добрив (фосфоритного борошна і сульфату калію) з препаратами збільшило вихід зерна на 25,8–43,5%. За цих умов максимальні показники врожайності пелюшко-вівса і ячменю (2,25 і 1,61 т/га) відзначено за обробки посівів препаратом БТУ, вівса і вико-вівса (1,88 і 1,66 т/га) — біодобривом Волинські гумати (рис. 1). З унесенням мінеральних добрив ($P_{40}K_{60}$) за вилученням біопрепаратів урожайність зерна підвищилася на 0,12–0,24 т/га (7,6–19,1%).

Оскільки основна функція сівзміни полягає у створенні позитивного балансу гумусу, одним із завдань наших досліджень

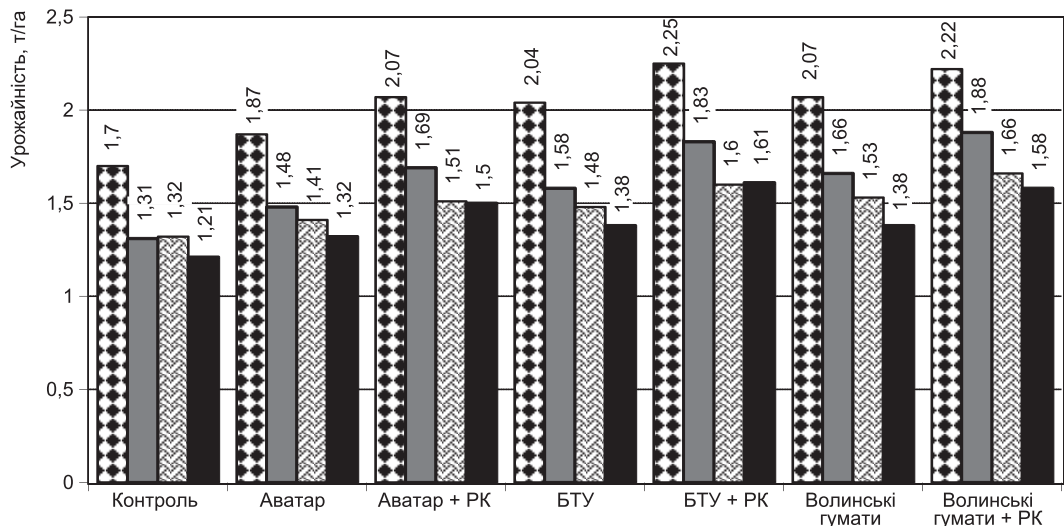

Рис. 1. Урожайність культур у сівзміні залежно від системи удобрення (середнє за 2021–2023 рр.), т/га: — пелюшка; — овес; — вика; — ячмінь

було вивчення умов збереження родючості ґрунту за відсутності підстилкового гною шляхом використання побічної продукції та сидерата як органічних добрив.

Зміни вмісту гумусу в ґрунті залежать від 2 взаємно протилежних процесів — гуміфікації (новоутворення гумусу) та мінералізації органічної речовини. За результатами наукових досліджень, позитивний баланс гумусу має бути на рівні 300–800 кг/га. Такий приріст забезпечує розширене відтворення й підвищення родючості дерново-підзолистого ґрунту [13].

При аналізі балансу гумусу [14] враховували надходження кореневих і післязливних решток, побічної продукції зернових і зернобобових культур, сидеральної редьки в кожному полі сівозміни з використанням коефіцієнтів гуміфікації.

Проведений аналіз синтезу органічної речовини показав, що в кожному варіанті системи удобрення, зокрема й на контролі, наявність соломи та сидерата забезпечила достатнє накопичення органіки для досягнення бездефіцитного балансу гумусу (табл. 1).

Отже, загальний синтез гумусу за сівозміну становив 3,5–4,2 т/га. За його мінералізації під усіма культурами (2,8 т/га) баланс гумусу за сівозміну був на рівні 0,7–1,4 т/га. У перерахунку на 1 га сівозмінної площі на контролі цей показник становив 175 кг, у варіантах із використанням позакореневого обробітку препаратами — 200–250 кг, тобто досягається бездефіцитний або врівноважений баланс гумусу, який забезпечує просте відтворення родючості ґрунту. На

фоні соломи і сидерата за поєданого внесення фосфорно-калійних природних мінералів і біопрепаратів позитивний баланс гумусу був на рівні 300–350 кг, що забезпечує розширене відтворення і підвищення родючості дерново-підзолистого ґрунту.

Крім гумусу, важливим було вивчення умов створення бездефіцитного балансу азоту як найбільш лімітувального елемента в дерново-підзолистому ґрунті за відсутності азотних мінеральних добрив шляхом залучення до кругообігу біологічного азоту зернобобових культур, побічної продукції й сидерата.

Винос елементів живлення розраховано за результатами хімічного складу основної та побічної продукції. До прибуткової частини зараховували надходження азоту з опадами і насінням, соломою і сидератом та біологічний азот, який фіксується зернобобовими культурами з атмосфери. Із зеленої маси редьки (середня врожайність — понад 10 т/га), наявної на кожному полі, надходить щонайменше 80 кг азоту. За нашими даними, уміст азоту в абсолютно сухій речовині редьки олійної становив у середньому 2%.

Узагальненням даних довготривалих стаціонарних дослідів з добривами було доведено, що з метою виявлення порушення балансової рівноваги в сівозмінах потрібно використовувати показник інтенсивного балансу [15]. Для створення активно-позитивного балансу елементів живлення й істотного підвищення родючості дерново-підзолистих ґрунтів Полісся потрібно повертати в ґрунт стосовно сумарних витрат

1. Вплив системи удобрення на баланс гумусу в ґрунті (середнє за 2021–2023 рр.), т/га

№ варіанта	Синтез гумусу за сівозміну			Мінералізація гумусу	Баланс гумусу, +/-	
	з рослинними рештками	із соломою та сидератом	усього		за сівозміну	у рік
1	1,9	1,6	3,5	2,8	0,7	0,175
2	2,0	1,6	3,6		0,8	0,200
3	2,2	1,8	4,0		1,2	0,300
4	2,1	1,6	3,7		0,9	0,225
5	2,3	1,8	4,1		1,3	0,325
6	2,2	1,6	3,8		1,0	0,250
7	2,3	1,9	4,2		1,4	0,350

2. Баланс азоту в ґрунті за ротацію сівозміни (середнє за 2021 – 2023 рр.), кг/га

Стаття балансу	Варіант удобрення						
	1	2	3	4	5	6	7
Витрати:							
сумарний винос з урожаєми	182	202	235	211	237	230	257
вимивання з ґрунту	8	8	8	8	8	8	8
Усього	190	210	243	219	245	238	265
Надходження із:							
сидератом	80	80	80	80	80	80	80
соломою	58	64	73	67	75	74	82
насінням і опадами	48	48	48	48	48	48	48
біологічним азотом	42	46	53	48	53	53	59
Усього	228	238	254	243	256	255	269
Баланс, кг							
на сівозміну	38	28	11	24	11	17	4
на 1 га сівозмінної площі	9	7	3	6	3	4	1
Інтенсивність балансу, %	120	113	104	110	104	107	101

азоту — 105–110%, фосфору — 200–260, калію — 120–150%. Зазначені параметри забезпечують високу продуктивність землеробства, розширене відтворення родючості ґрунтів, екологічність агроценозів та якість сільськогосподарської продукції.

За отриманими результатами, у всіх варіантах сформувався бездефіцитний баланс азоту. Щорічний надлишок становить 1–9 кг на 1 га ріллі за інтенсивності балансу 101–120%, що близько до нормативних показників (табл. 2).

Фосфор і калій виносяться з ґрунту лише з урожаєм культур (табл. 3, 4). Надходять

ці елементи із соломкою, сидератом та фосфорно-калійними мінеральними добривами природного походження (варіанти 3, 5, 7).

Без унесення мінеральних добрив винос фосфору повністю покривався надходженням соломи і сидерата. За цих умов позитивний баланс був на рівні 1–2 кг на 1 га сівозмінної площі за інтенсивності 105–121%, що недостатньо для формування врожаю. За внесення P_{40} у складі мінерального добрива щороку надлишок становив 10 кг з інтенсивністю балансу 157–170%, що ближче до встановленого нормативу.

3. Баланс фосфору в ґрунті за ротацію сівозміни (середнє за 2021 – 2023 рр.), кг/га

Стаття балансу	Варіант удобрення						
	1	2	3	4	5	6	7
Винос з урожаєм:							
Усього	47	52	60	55	62	59	66
Надходження із:							
сидератом	40	40	40	40	40	40	40
соломою	17	19	22	20	23	22	24
мінеральними добривами	–	–	40	–	40	–	40
Усього	57	59	102	60	103	62	104
Баланс, кг							
на сівозміну	10	7	42	5	41	3	38
на 1 га сівозмінної площі	2	2	10	1	10	1	10
Інтенсивність балансу, %	121	113	170	109	166	105	157

4. Баланс калію в ґрунті за ротацію сівозміни (середнє за 2021 – 2023 рр.), кг/га

Стаття балансу	Варіант удобрення						
	1	2	3	4	5	6	7
Винос з урожаєм:							
Усього	95	106	121	111	126	120	134
Надходження із:							
сидератом	52	52	52	52	52	52	52
соломою	75	84	96	88	100	95	106
мінеральними добривами	–	–	60	–	60	–	60
Усього	127	136	208	140	212	147	218
Баланс, кг							
на сівозміну	32	30	87	29	86	27	84
на 1 га сівозмінної площі	8	7	22	7	21	7	21
Інтенсивність балансу, %	133	128	172	126	168	122	163

Позитивний баланс калію сформувався в усіх варіантах досліджу. Без мінеральних добрив надлишок калію становив 7–8 кг на 1 га сівозмінної площі з інтенсивністю балансу 122–133%, що відповідає встановленим нормативам. Із застосуванням сульфату калію підвищився балансовий

показник до 21–22 кг з інтенсивністю 163–172%, що свідчить про незбалансованість цього елемента з азотом і фосфором, тому в подальших дослідженнях можна зменшити дозу калію за умови застосування органічних добрив природного походження.

Висновки

Для ведення органічного землеробства на дерново-підзолистому ґрунті з низьким рівнем родючості рекомендується впроваджувати біологізовану зернову сівозміну з 50% насиченням зернобобовими культурами (пелюшка і вика), використанням у кожному полі побічної продукції та післяжнивної редьки олійної як органічних добрив. За цих умов на 1 га сівозмінної площі щороку досягається врівноважений баланс гумусу (175 кг), що забезпечує просте відтворення родючості ґрунту та

бездефіцитний баланс поживних речовин. З унесенням фосфорно-калійних добрив і біопрепаратів біологічного походження (на фоні соломи і сидерата) продуктивність культур збільшилася на 25,8–43,5%, сформувався позитивний баланс поживних елементів (за інтенсивності балансу азоту 101–104%, фосфору — 157–170, калію — 163–172%) та гумусу на рівні 300–350 кг, що забезпечило розширене відтворення і підвищення родючості дерново-підзолистого ґрунту.

Savchuk O.¹, Prymachuk T.², Koshytska N.³, Shtanko T.⁴, Meshka K.⁵

Institute of agriculture of Polissia region of NAAN, 131 Kyivske shose, Zhytomyr, 10007, Ukraine; e-mail: ¹grunt17isgp@gmail.com; ²isgp.ek@gmail.com, ³ninakoshytska@gmail.com, ⁴shtanko_t@meta.ua; ORCID: ¹0000-0002-6702-239X; ²0000-0002-6088-1730; ³0000-0002-5432-1630; ⁴0000-0002-7934-7124; ⁵0009-0009-8031-8126

Fertility of drained sod-podzolic soil in organic crop rotation

Goal. To study the influence of the biological fertilizer system on crop productivity in crop rotation and the balance of humus and nutrients in the soil. **Methods.** Field — stationary experiment, laboratory — determination of grain moisture and quality indicators of the soil according to generally accepted methods, analytical, theoretical generalization. **Results.** The research was conducted during 2021–2023 on drained sod-podzolic sandy soil with a low level of fertility in a short grain rotation: pea-oats —oats — vetch-oats — barley. It was established that the maximum indicators of the

grain yield of pea-oats — 2.25 t/ha, oats — 1.88, vetch-oats — 1.68, barley — 1.61 t/ha were obtained with foliar feeding of crops with Biokompleks-BTU biological preparation and liquid bio-fertilizer Volynski humaty against the background of natural mineral fertilizers (P40K60 — phosphorite flour and potassium sulfate), straw and siderate, which was 25.8–43.5% compared to the control option (straw + siderate). It was determined that the synthesis of humus occurred mainly due to the by-products of grain and leguminous crops and root and post-harvest residues. As a result, 175–350 kg of humus accumulated in the soil every year, which provided a simple and extended reproduction of its fertility. Nitrogen, as the most limiting element in the Polissia zone, comes with oil radish siderate, by-products of

grain and leguminous crops, and biologically fixed nitrogen from the atmosphere. Thanks to biological factors, the intensity of the nitrogen balance was 101–120%. Removal of phosphorus and potassium by crops was compensated by the supply of these elements with straw and siderate. **Conclusions.** In organic crop rotation, with 50% saturation with leguminous crops (pea and vetch) against the background of by-products and siderate and the application of foliar feeding of crops with preparations of biological origin, a deficit-free balance of humus and nutrients is achieved in sod-podzolic soil.

Key words: reclaimed land, biological crop rotation, legumes, fertilizer system, productivity, balance of humus and nutrients.

DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk202403-10>

Бібліографія

1. *Виробництво органічної продукції рослинництва в межах сільських сельбичних територій*; за ред. В.Ф. Камінського. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. 166 с.
2. *Бойко П.І., Цимбал Я.С., Волошин В.М.* Рациональні сівозміни — основа органічного землеробства. *Матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф.* (с. Чабани, 12 вересня 2019 р.). Київ: ТОВ «Твори», 2019. С. 15–18.
3. *Заришняк А.С., Балюк С.А., Лісовий М.В., Комариста А.В.* Баланс гумусу і поживних речовин у ґрунтах України. *Вісник аграрної науки.* 2012. № 1. С. 28–32.
4. *Venkatesh M.S., Hazra K.K., Ghosh P.K.* et al. Long — term effect of crop rotation and nutrient management on soil — plant nutrient cycling and nutrient budgeting in Indo — Gangetic plains of India. *Archives of Agronomy and Soil Science.* 2017. V. 63. № 14. P. 2007–2022. doi: 10.1080/03650340.2017.1320392
5. *Єгоров О.В., Жидок Н.П., Грищенко О.М., Шабанова І.І.* Вплив добрив на показники родючості дерново-підзолистих ґрунтів та продуктивність короткоротаційних сівозмін Полісся. *Агроєкологічний журнал.* 2021. № 3. С. 119–126. doi: 10.33730/2077-4893.3.2021.240329
6. *Романова С.А., Гульванський І.М., Задорожна С.В., Матвєєва В.О.* Баланс гумусу в короткоротаційній польовій сівозміні. *Агроєкологічний журнал.* 2019. № 4. С. 29–32. doi: 10.33730/2077-4893.4.2019.189442
7. *Milkha S. Aulakh, Tejinder S. Khera, John W. Doran* et al. Yields and nitrogen dynamics in a rice-wheat system using green manure and inorganic fertilizer. *Soil Science Society of America J.* 2000. V. 64. P. 1867–1876. doi: 10.2136/sssaj2000.6451867x
8. *Sassenrath G.F., Schneider J.M., Gaj R. Grzebisz W., Hal J.M.* Nitrogen balance as an indicator of environmental impact: toward sustainable agricultural production. *Agricultural Food System.* 2013. № 28. P. 276–289. doi: 10.1017/S1742170512000166
9. *Blesh J., Drinkwater L.E.* The impact of nitrogen source and crop rotation on nitrogen mass balances in the Mississippi River Basin. *Ecological society of America.* 2013. V. 23. № 5. P. 1017–1035. doi: 10.1890/12-0132.1
10. *Польовий В.М., Яценко Л.А., Ровна Г.Ф., Колесник Т.М.* Еколого-економічні аспекти вирощування сільськогосподарських культур на дерново-підзолистому ґрунті Західного Полісся України. *Агроєкологічний журнал.* 2022. № 1. С. 91–98. doi: 10.33730/2077-4893.1.2022.257127
11. *Волкогон В.В.* Сільськогосподарська мікробіологія в Україні: досягнення, проблеми, перспективи. *Вісник аграрної науки.* 2018. № 11. С. 20–27. doi: 10.31073/agrovisnyk201811-03
12. *Іванюк В.О.* Система землеробства «Древлянська» дозволяє відмовитись від пестицидів та мінеральних добрив. *Суперагроном.* 2017. <https://superagronom.com/news/1240-sistema-zemlerobstva-drevlyanska-dozvolyaue-vidmovitis-vid-pestitsidiv-ta-mineralnih-dobriv>
13. *Зозуля А.К., Дудченко І.В., Котвицький В.Б.* Рекомендації по визначенню балансу гумусу та поживних речовин в господарствах Волинської області. Луцьк: Міська типографія, 1996. 98 с.
14. *Балюк С.А., Греков В.О., Лісовий М.В.* Розрахунок балансу гумусу і поживних речовин у землеробстві України на різних рівнях управління. Харків: КП «Міська друкарня», 2011. 30 с.
15. *Методика* суцільного ґрунтового-агрохімічного моніторингу сільськогосподарських угідь України; за ред. О.О. Созінова, Б.С. Прістера. Київ: КНД, 1994. 162 с.